

■ Máme-li určit a pochopit změny v sociální struktuře české společnosti všeobecně a změny na vesnici zvlášť, je třeba pokusit se ukázat a rekonstruovat tento vývoj v předchozích obdobích neboť právě v takovémto přístupu k otázce tkví předpoklad pochopení tohoto procesu v plné jeho šíři a hloubce. Jedním takovým příspěvkem k problematice strukturálních změn na vesnici a jejich odrazu v postavení zemědělského dělnictva v českých zemích v období 1848 až 1918 chce být i tato studie.

Po r. 1848 došlo ve společenském vývoji českých zemí k řadě pronikavých změn. Přejít z feudalismu do kapitalismu se vyznačoval — ovlivňován politickými a hospodářskými poměry v zemi, stupněm rozvoje výrobních sil i dalšími činiteli — řadou zásadních společenských převratů. Mezi tyto převraty patřilo i převládnutí svobodné námezdní práce v zemědělství, které nebylo jen otázkou týkající se oblasti zemědělství. Bylo i součástí strukturálních změn společnosti našich zemí ve 2. pol. 19. stol., na nichž měl zásadní podíl proces diferenciac vesnice. Námezdní pracovní síla v zemědělství se stala významným činitelem výrobním i činitelem společenským, a její trvalý vertikální i horizontální pohyb se stal symptomem širšího společenského pohybu v českých zemích v 19. stol.

Rozvoj svobodné námezdní práce v zemědělství, vytváření trhu pracovních sil, hospodářské a sociální postavení zemědělského dělnictva, proces jeho politického uvědomování a později organizačního formování, byly určeny, vedle obecných zákonitostí, charakteristickými rysy ekonomického a sociálního vývoje v českých zemích, které jsou klíčem k pochopení dalšího vývoje. Ve svém konkrétním vývoji v letech 1848—1918 je tedy spojen proces diferenciac vesnice a vývoj struktury pracovních sil s řadou politických a ekonomických jevů v zemi a jejich základních změn.

Mezi takové významné změny a předěly je nutno počítat rok 1949, působení zemědělské krize od 70. let, etapu rychlého rozvoje industrializace, události počátkem 90. let, boj za demokratizaci habsburské říše v letech 1905—1907, první světovou válku.

Vznik a rozvoj kapitalistických vztahů v zemědělství — v celém komplexu jevů, které tyto vztahy vytvářejí a formují — se ovšem nedatují r. 1848. Výrazné rysy zrodu nové společnosti, založené na kapitalistických výrobních vztazích, se projevují na vesnici již v 1. pol. 19. stol., kdy dochází postupně k přeměně naturálního hospodářství v hospodářství peněžní — kapitalistické. S touto přeměnou byl spojen proces diferenciac vesnice, který měl za následek rozvoj nových společenských vztahů a ve svých důsledcích otevřel novou éru bojů na vesnici. Hospodářský rozvoj velkých a částečně i středních rolníků (velko-

statky nechme v této souvislosti stranou), ke kterému docházelo již před r. 1848, se postupně promítal do dosavadní společenské struktury české vesnice a měl nutně sociální důsledky. Vedl ke zvýšenému vykořisťování drobného rolnictva, bezzemků a zemědělského dělnictva, a tím záhy i k ostrému odporu těchto vykořisťovaných. Tento proces ovšem nezačíná ve všech oblastech země ve stejnou dobu a není také v jednotlivých etapách stejně intenzivní. Odpovídá nerovnoměrnému vývoji společenskému i nerovnoměrnému vývoji zemědělské výroby. V oblastech hospodářsky pokročilých se záhy projevuje i sociální odezva (např. středočeská oblast), zatímco jiné oblasti zůstávají dlouho stranou těchto snah.

DIFERENCIACE VESNICE — ZDROJ NÁMEZDNÍCH PRACOVNÍCH SIL

Proces vytváření početné třídy námezdně pracujících v zemědělství byl dlouhý, složitý a pro postižené bolestný. Souvisel s hospodářskou a sociální strukturou země a jejími hlubokými změnami. Trvalým zdrojem uvolňování pracovních sil pro rostoucí rozsah kapitalistické výroby, jak v průmyslu, tak v zemědělství, byl proces diferenciac vesnice.

Příčinou vnitřní diferenciac vesnice, která je velmi složitým procesem s různorodými změnami, se stala polarizace bohatství a chudoby při prudkém populačním vzestupu, který svým tempem předstihl možnosti uplatnění vesnického obyvatelstva v zemědělství. Nejpočetnější skupina venkovského obyvatelstva, která neměla půdu — bezzemci, zemědělství dělníci, parceloví pachtýři a domkáři — byla odkázána buď odcházet, zejména později, do průmyslových center a měst, nebo hledat obživu v námezdní práci na velkostatku a u sedláků. Část práce za mzdu museli vykonávat i drobní rolníci, které jejich vlastní hospodářství nemohlo uživit. (Prohlubování třídní diferenciac vedlo k tomu, že se na venkově rozmnožovala záloha pracovních sil celkově i pro průmyslovou výrobu). Diferenciac rolnictva pak pokračovala v českých zemích takovým tempem, že již v r. 1869 mělo v zemědělství nejmenší podíl samostatných výrobců — asi 19 % a největší podíl zemědělského dělnictva — 81 % (Přehled čsl. dějin 1960). Problém diferenciac byl pak nejen problémem ekonomickým, ale také — zejména později — stálým problémem politickým. Střetávaly se v něm dva zásadní směry: agrární a socialistický.

O existenci různých vrstev vesnice se ovšem nedovídáme až po r. 1848, ale již od konce 18. stol., kdy ještě šlo o feudální vesnici. Již v této době se setkáváme na vesnici se sedláky, chalupníky, domkáři, podruhy a čeledí. Ovšem jde o rozdělení feudální. Během 1. pol. 19. stol., které je obdobím procesu přeměny feudálního extenzivního hospodaření v intenzivní kapitalistické hospodaření, se proces rozdělování vesnice prohlubuje. Posiluje se postavení poměrně nejstabilnější skupiny — sedláků (rodí se velcí sedláci), skupina chalupníků se stále zmenšuje a vytvářejí se předpoklady pro vznik vesnického proletariátu. (Struktura vesnice jako celku se stále měnila. Od josefinských dob přibývalo trvale obyvatelstva a vzhledem k tomu, že půda byla v podstatě rozdělena, přibývalo bezzemků, žijících ve velmi špatných životních podmínkách.) Chudina — bývalí domkáři, podruzi, nádeníci bez půdy — se stává námezdní pracovní silou, placenou také již penězi. Tak již do r. 1848 se nachází na vesnici vrstva sedláků a chalupníků, skupina domkářů a skupina podruhů, nádeníků a čeledi označovaná jako „arbeitende Klasse“.

Rok 1848 zůstává ovšem významným mezníkem v kapitalistické přestavbě ekonomické a sociální tvářnosti českých zemí. V tomto roce a během následujících desetiletí docházelo v zemi k pronikavým změnám. Složitý ekonomický vývoj byl doprovázen i novými společenskými jevy ve všech oblastech. V zemědělství je revoluční rok 1848 spojen se změnami v pozemkové držbě, ve

vývoji výrobních procesů a v otázce námezdních pracovních sil. Rozšíření a ovládnutí zemědělské výroby svobodnou námezdní pracovní silou, které urychlovaly proces vytváření vnitřního trhu pracovních sil, patří tedy mezi zásadní přeměny, ke kterým v r. 1848 došlo. Všeobecné uplatnění svobodné námezdní pracovní síly se odrazilo v rozvoji kapitalismu v zemědělství českých zemí (míra užívání námezdní práce byla v kapitalistickém zemědělství jedním z určujících činitelů) a bylo důsledkem i podnětem prohlubování třídní diference vesnice i významných strukturálních změn společnosti ve druhé pol. 19. stol.

Ekonomické změny, ke kterým došlo v r. 1848, měly za následek dosud nevídaný vertikální a horizontální pohyb nejširších mas obyvatelstva českých zemí, jak vzhledem k místu, tak sociálním polohám a vrstvám. Růst rozsahu kapitalistické výroby v průmyslu i zemědělství rozšiřoval existenční základnu společnosti a vyvolával také dlouhodobě potřebu pracovních sil, což se odrazilo i v dalším vývoji nabídky a poptávky pracovních sil v zemědělství. Pád feudalismu a stupňující se rozvoj kapitalismu v zemědělství si vyžádal, zejména na velkostatku dominikálním a rustikálním, značný počet pracovních sil.

Jaký byl v hlavních rysech trend vývoje počtu námezdních pracovních sil od r. 1848?

Zhruba do 70. let 19. stol. počet námezdních pracovních sil v zemědělství relativně neklesal, s výjimkou přechodného nedostatku po r. 1848. (Po zrušení roboty si např. v Čechách musel velkostatek opatřit pro zemědělskou výrobu 200–300 tisíc pracovních sil, což vedlo po r. 1848 k jejich přechodnému nedostatku). V 50. letech je v českých zemích odhadován počet námezdních pracovních sil v zemědělství zhruba na milión osob. Celkově se však skladba obyvatelstva začala měnit ve směru ubývání zemědělského obyvatelstva. České země se měnily z agrární na pokročilou agrárně průmyslovou zemi. (Počet zemědělského obyvatelstva v letech 1846–1910 klesl např. v Čechách o 600 tisíc osob. Počet pracujících v zemědělství klesl o více než 200 tisíc osob. Přesto k r. 1910 se uvádí v českých zemích celkově na 800 tisíc zemědělských dělníků). V 50., 60. i 70. letech zejména na bývalých feudálních statcích vzrůstal počet námezdních pracovních sil. V 80. letech se již počet zemědělského dělnictva nezvyšoval a od 90. let dochází v souvislosti s celkovým ekonomickým a společenským vývojem k zásadnímu obratu v nabídce pracovních sil. Začal se projevovat nedostatek zemědělského dělnictva, který se od této doby neustále zvyšoval, a kterého se zemědělství všeobecně již nezbavilo. (Podle šetření z r. 1894 byl např. v Čechách ve všech soudních okresech zaznamenán nedostatek zemědělského dělnictva). Je třeba ovšem připomenout, že v zemědělství šlo o snahu získat lacinou pracovní sílu.

Situace s pracovními silami v ostatních typech zemědělských závodů, u velkých sedláků, a středního rolnictva, nebyla zpočátku tak kritická, jako na velkostatku. Teprve později se i zde zhoršila a od 80.–90. let dochází ke „konkurenčnímu boji“ velkostatku se sedláky o pracovní síly, především z místních zdrojů.

Během uvedeného vývoje nerostla značně jen absolutní potřeba zemědělského dělnictva, ale došlo i k dalším charakteristickým změnám v používání námezdních pracovních sil v zemědělství. Měnila se rovnoměrnost této potřeby a skladba zemědělského dělnictva. Po r. 1848 docházelo k odčerpání mužských pracovních sil, které byly vykompenzovány feminizací zemědělské výroby. Nedostatek pracovních sil se ovšem řešil i dalšími opatřeními, zvyšováním intenzity práce, zaváděním strojů, formami mezd (akord atd.). S postupem let se stále více využívalo práce sezónních dělníků; zemědělská práce se stávala

prací sezónní. Všechny tyto skutečnosti se ovšem odrážely v postavení zemědělského dělnictva a vyvolávaly u něho také odezvu.

Celkově lze říci, že v souvislosti s velkými změnami ve výrobě, přechodem k peněžní formě odměny a námezdní formě pracovního poměru, se značně změnily vztahy mezi vlastníkem zemědělského závodu a zemědělským dělníkem. a to i v malovýrobě (mezi sedlákem a čeledí atd.). Závěrem k této kapitole je možno potvrdit, že diferenciacie vesnice po r. 1848 byla trvalým zdrojem pracovních sil.

KATEGORIZACE ZEMĚDĚLSKÉHO DĚLNICTVA

Koupě a prodej námezdní práce, hlavní znak kapitalismu všeobecně, byl znakem i kapitalismu v zemědělství. Rozdíl mezi čeledí a nádeníky feudálního velkostatku z doby roboty a po r. 1848 byl v tom, že dříve byli nádeníci poddanými, nyní byl zemědělský dělník osobně svoboděn a zásadně mohl svobodně prodávat svou pracovní sílu. Pád feudalismu vytvořil tedy z poddaných svobodné obyvatele, ale s velmi vratkou svobodou hospodářskou. K tomu přistupovala skutečnost, že feudální a polofeudální vztahy přetrvávaly ještě dlouhou dobu po r. 1848, se všemi tíživými důsledky pro dělnictvo.

Námezdní pracovní síly v zemědělství tvořily různé, od sebe se lišící kategorie, které nesly stopy specifického historického vývoje agrárních poměrů v českých zemích, jehož vývojovým etapám jednotlivé druhy odpovídaly. Během doby určité druhy zanikaly (mlatci, pastýři atd.), jiné vznikaly. Proto je možná kategorizace jen v hlavních rysech. Také počet příslušníků jednotlivých kategorií se měnil. Byli také zemědělství dělníci, kteří měli dvojí postavení: jako vlastníci kousku půdy a jako zemědělství dělníci. Pokud jde o strukturu zemědělského dělnictva, včetně jejich počtu, je mimo jiné závislá na charakteru zemědělské výroby jako celku, i jejich zvláštnostech. Zdůraznění živočišné či rostlinné výroby, zavádění strojů, rozšiřování, zmenšování či zavádění nových plodin atd., to vše se v ní odráží.

Podle charakteru smluvního poměru byly pracovní síly v zemědělství „smluvně vázané“ a „s volným pracovním poměrem“; podle délky pracovního poměru byly najímány buď natrvalo, (smlouva se obvykle uzavírala na jeden rok), nebo na dočasnou či sezónní práci. Mezi základní kategorie námezdních pracovních sil v zemědělství po r. 1848 patřily: čeleď, deputátníci, nádeníci stálí a příležitostní a později sezónní dělníci. (Označení deputátník se objevuje právě až po r. 1848 — předtím šlo o podruhy — a označovalo ženatého čeledína, který vstupoval do pracovního poměru s rodinou). Čeleď (svobodní dělníci obojího pohlaví) jsou v trvalém námezdním poměru, jejich mzda je z větší části v naturální formě, žijí a stravují se v režii zaměstnavatele. Tato skutečnost ovlivňovala jejich postavení, neboť byla zdrojem větší osobní závislosti a všech důsledků, které z toho plynou. Ve druhé pol. 19. stol. zejména na velkostatku postupně ustupoval tento typ ostatním druhům, především deputátníkům a nádeníkům. (V českých zemích se oproti ostatním zemím Rakousko-Uherska užívalo čeledě méně).

Další kategorií byli deputátníci zaměstnaní na velkostatech a statcích. Na velkostatech byli daleko početnější než čeleď. I zde, vzhledem k naturálním požitkům, především bytu, existovala značná osobní závislost. V této čisté formě byli v habsburské monarchii rozšířeni deputátníci právě v Čechách. Vedle této čisté formy existovaly další variace, které měly blíže buď k čeledi,

nebo k smluvně vázaným nádeníkům. Další typy či mezitypy byli např. kolonisté, familianti, atd.

Zvýšená potřeba pracovních sil v zemědělství musela však být kryta celou armádou tzv. nádeníků — dělníků i dělnic (i jejich dětí) — jednak stálých, jednak příležitostných. Poměr této kategorie k zaměstnavateli byl „teoreticky“ značně volnější, v praxi ovšem byli (především stálí nádeníci na velkostatku) k němu připoutáni. Na velkostatku tato kategorie dělnictva převládala. Příležitostné dělníky lze označit za určitou formu přechodu k typu sezónních dělníků.

Stále rostoucí nároky na počet pracovních sil vedly velkostatky i velké sedláky (statky) zejména v pozdějších letech k používání dalšího typu námezdních pracovních sil — sezónních dělníků. Tento typ existoval sice již před r. 1848 (sekáci, mlatci), ale k jejich masovému používání dochází až v dalších letech. Od 90. let a zvláště od přelomu století tvořily značnou část pracovních sil v zemědělství. Používání sezónních dělníků na jedné straně zhoršovalo postavení a vyvolávalo odpor ostatních skupin zemědělských dělníků, neboť často pracovali za horších podmínek. Ale mělo i další aspekt. Intenzivní zemědělská sezónní práce spolu s peněžní mzdou, vytvořily předpoklady „pro proletářskou existenci“ zemědělského dělnictva. Tady nejdříve místo bývalých vztahů nastupuje vztah, alespoň podobný vztahu průmyslového dělnictva se všemi důsledky této změny.

POSTAVENÍ ZEMĚDĚLSKÉHO DĚLNICTVA

Postavení zemědělského dělnictva jako nedílná součást postavení dělnické třídy za kapitalismu všeobecně — je závažnou teoretickou otázkou s významnými společenskými důsledky. Tímto historicko-sociologickým jevem je nutno se zabývat se stálým zřetelem ke změnám, které probíhaly a probíhají v kapitalistické společnosti i se zřetelem ke konkrétním formám a jejich zvláštnostem, v nichž se projevují a vyvíjejí.

Postavením zemědělského dělnictva je nutno rozumět souhrn podmínek, v nichž dělníci žijí a pracují a jsou vykořisťováni, tedy nejen mzdovou soustavu, ale i řadu činitelů dalších. Lze je rozdělit do několika skupin, ty které se týkají práce (pracovní doba, intenzita výkonu, atd.), mzda a její formy, sociální zabezpečení a řada činitelů v oblasti reprodukce pracovní síly. Neposlední v této řadě je i sociální a politické uvědomění, jež vyvrcholuje snahou o vlastní organizační formování a účasti na socialistickém hnutí.

Postavení zemědělských dělníků bylo oproti ostatnímu dělnictvu nesrovnatelně horší po všech stránkách, jak hospodářské a sociální, tak právní i společenské, kde zůstávali trvale na nejnižším stupni. Charakteristickým dokladem toho byl čelední řád, který jejich neplnoprávné postavení uzákoňoval. Pro Čechy a Moravu platily čelední řády z r. 1866, pro Slezsko z r. 1867 (se třemi novelami z let 1874, 1882 a 1908). Kromě nich si velkostatky vydávaly vlastní čelední řády, které též byly výmluvným svědectvím postavení zemědělského dělnictva. Teprve koncem 19. stol. si vývoj vynutil, že ustanovení čeledních řádů se nemohla již uplatňovat v plném rozsahu. Čelední řády kotvily svou podstatu ve feudalismu a jeho nevolnické závislosti. Jejich charakteristický rys byl v tom, že stanovily pouze povinnosti čeledě, ale žádná práva. Právní postavení zemědělského dělnictva se ovšem částečně změnilo, podle toho, patřilo-li k čeledi nebo ostatním kategoriím. Životní podmínky dělnictva byly poznamenány v plné míře obecnými důsledky kapitalismu a současně i zvláštním charakterem zemědělské výroby, což umožňovalo bezohledný nápor na jeho životní úroveň a její snižování pod celkový průměr, velmi často na hranici bídy a hladovění. Dlouho po r. 1848 přežívaly některé formy osobní závislosti zemědělského dělnictva. Některé z nich se zachovaly až do r. 1918.

Charakteristické pro postavení zemědělského dělnictva byly jejich mzdové poměry. Ze všech fyzických prací, odměna za zemědělskou práci byla nejnižší.

Typické byly značné mzdové rozdíly, i za existence trhu pracovních sil, který v otázce mezd všeobecně hrál závažnou úlohu. Nivelizační vliv měly také pevné smlouvy. Přihlédne-li se celkově k vývoji mezd od r. 1848, je sice zřejmý jejich vzestup, ale z tohoto trendu nelze dělat závěry, neboť výši mezd nutno hodnotit v souvislosti s ostatními činiteli, především výši životních nákladů a celkovou společenskou úroveň dané doby, které teprve ukáží reálnou hodnotu mezd. Také je třeba brát v úvahu naturální část mzdy, která ovlivňovala hodnotu celkové mzdy a odrážela se v celkovém postavení zemědělského dělnictva, neboť vždy znamenala utužení věcného i osobního připoutání.

Při hodnocení postavení dělnictva je třeba poukázat i na změny ve vývoji složení zemědělského dělnictva, kde vzrostl počet žen na 40–50 %. Tato struktura, vzhledem k jejich podstatně nižším mzdám, se výrazně odrážela v hospodářském postavení dělnictva. V postavení dělnictva se odrážely také již zmíněné přesuny, ke kterým došlo v používání jednotlivých kategorií.

Do hospodářského a sociálního zabezpečení dělnictva patří také zajištění dalších potřeb: léčebné péče, zajištění v nemoci, invaliditě a stáří, což však u zemědělského dělnictva nepřípadalo v úvahu. Životní podmínky dělnictva, jeho celkové postavení ve společnosti určují i další faktory, jako bydlení, výživa, zdravotní a rodinné poměry, výchova dětí. Nelze pominout ani takové, jako je zacházení s dělnictvem při práci, otázka možnosti vzdělání, kvalifikace atd. Žádná z těchto ekonomickokulturních stránek postavení zemědělského dělnictva neodpovídala nejzákladnějším soudobým požadavkům, což dovršovalo jeho tíživé postavení, které tedy naprosto neodpovídalo současnému stupni tehdejší společnosti.

FORMY ODPORU VYKOŘIŠŤOVANÝCH VRSTEV VESNICE

Protože se dosud věnovalo těmto otázkám v této souvislosti méně zájmu, zaměřili jsme na ně ve studii větší pozornost. Zbídačování drobného rolnictva, tíživé postavení domkářů, vykořisťování zemědělského dělnictva, které se s postupujícími desetiletími neustále prohlubovaly, neprobíhalo ovšem bez odporu a pokusů postižených vrstev a skupin se tomuto vývoji bránit a to tím spíše, že v jejich postavení se projevovaly stále hlouběji rozpory mezi společenskými, právními a výrobními vztahy.

Třídní boj na vesnici v 2. pol. 19. stol. byl velmi složitým procesem. Již v první polovině 19. stol. si vesnická chudina začíná uvědomovat své závislé postavení a začíná se formovat jako samostatná skupina, požadující a prosazující své vlastní požadavky. Tento proces před r. 1848 však postupuje pomalu, neboť vesnická chudina sama není schopna vytvořit životaschopné politické či revoluční hnutí. Byla ale schopna se v revoluční době 1848 do té míry radikalizovat, že podporovala ty vrstvy, které postavily požadavky, jež mohly zlepšit její postavení. Domkáři a vesnická chudina očekávali tehdy i později zejména půdu, ať již získanou jakoukoliv formou.

V hnutí nejnižších společenských vrstev na vesnici proti zbídačování hráli úlohu především bezzemci, zemědělství dělníci a domkáři, kteří již před r. 1848 se stavěli do čela bezzemků v boji za hospodářské zájmy. Domkáři si nejdříve uvědomovali a vytvářeli svůj poměr k bohatším vrstvám vesnice. Je třeba mít také na mysli, že v procesu diferenciaci vesnice tvořili spolu s bezzemky potencionální rezervu zemědělského dělnictva. Hranice mezi skupinami domkářů, bezzemků a zemědělského dělnictva byla stále v pohybu, a proto je všem těmto skupinám v rámci našeho rozboru věnována pozornost.

Domkáři z vlastní společenské praxe měli své názory nejen na vrchnost, ale i na sedláky. Od r. 1848 očekávali — stejně jako ostatní venkovská chudina — sociální opatření, která by mohla změnit jejich špatné postavení. Byla to především potřeba půdy, očekávali, že budou mít nárok na obecní pole. To se ovšem nestalo. Naopak, obecních polí začalo ubývat jednak proto, že si větší rolníci obecní půdu rozdělili a převzali do vlastního užívání, jednak stálým růstem početné vrstvy chudiny, která si na obecných pozemcích stavěla domky a usilovala i o pronajmutí kousku půdy. Obecním zřízením z r. 1849 byli domkáři z užívání obecních pozemků vyloučeni vůbec. Tak místo očekávaného zlepšení došlo ke zhoršování jejich hmotného postavení. Boj o občiny a obecní pozemky se stává trvalým zdrojem sociálního neklidu na vesnici a v jednotlivých obdobích pak příčinou velmi ostrých bojů. K těmto bojům se druží některé další akce či hnutí, propukající v různých dobách a s různou intenzitou, jako byl boj proti různým druhům služebností, které trvaly i po r. 1848 (lesní, pastevní, posílky atd.), odpor proti dávkám, daním, pracovním povinnostem atd. Zejména pokusy o získání půdy se s velkou naléhavostí vždy znovu a znovu vracely. Jsou zaznamenány v 60. letech, počátkem 70. let. (Např. v 70. letech došlo na Čáslavsku a Kolínsku ke hnutí domkářů, jímž byla zabrána a rozdělena půda a hnutí bylo potlačeno až vojskem.) Prudce znovu vzplály v letech 1905—1907. (V této době existoval obecný majetek např. v Čechách, ještě ve $\frac{3}{4}$ všech okresů.)

Postupem doby začínají dostávat všechny tyto snahy a akce domkářů, držitelů drobných parcelových hospodářství i bezzemků, zabarvení politické. Cílem se stává, vedle získávání půdy, vymanění z rozličných forem útisku a závislosti na velkostatku i vesnické buržoazii, osvobození od dluhů atd., také dosažení politických práv v měřítku země i obcí. Všechny tyto požadavky souvisely pak i s požadavkem národnostní svobody. Právě tyto poslední rysy se stávají znovu od 90. let velmi výrazné. Zejména v letech 1905—1907 dochází k největšímu a nejbojovnějšímu hnutí v českých zemích do první světové války, které ve dnech vyvrcholení boje se stalo pro tyto vrstvy venkovského obyvatelstva nejen projevem touhy po půdě, ale i projevem odporu proti šlechtě, vesnické buržoazii a celkové nespokojenosti s poměry v monarchii. Strženy bojem dělnické třídy se zapojovaly se zvýšenou aktivitou do boje za demokratické habsburské monarchie. Nespokojenost těchto vrstev se projevovala velmi radikálními formami.

Období první světové války vytváří i na vesnici odlišnou situaci a znamená zvláštní kapitolu. Světová válka přinesla velké posuny politické, hospodářské i sociální, což se nutně odrazilo i v postavení těchto vrstev. Za situace, ke které došlo za války — zejména v posledních letech — se ještě výrazněji projevil důsledek třídního složení vesnice. Válka nejvíce poškodila drobné rolníky a domkáře, pro něž válečné dodávky znamenaly nejen ohrožení již nízké životní úrovně, ale přímo existence jejich hospodářství. Požadavek parcelace půdy se proto stává jejich akčním programem stejně jako zemědělského dělnictva.

Jak bylo uvedeno, značná část rolnického obyvatelstva zbaveného i po zrušení poddanství půdy, měnila se v bédnou třídu zemědělského dělnictva bez půdy a vlastního domova, bez rovnoprávného společenského postavení, vyloučenou i z účasti na vedení veřejných záležitostí. (Revoluce v r. 1848 na rozdíl od sedláků nepřinesla nic ani bezzemkům, ani domkářům). Dramatický proces, který strhával masy vesnického obyvatelstva na poslední místo společenského žebříčku, neprobíhal ovšem ani u zemědělského dělnictva bez odporu,

který se však jen velmi pomalu měnil z živelného hnutí v politickou aktivitu. K pokusům bránit se společně tomuto vývoji došlo poměrně velmi pozdě a dlouhou dobu šlo o akce živelné. Teprve od 90. let začíná dostávat hnutí organizační formy a dospívá takového stupně aktivity a uvědomění, že pro svůj zápas počíná používat i organizovaného moderního způsobu boje.

Příčin, proč zemědělský proletariát až do této doby zůstával přes svou početnost neuvědomělý a téměř neorganizovaný, byla řada. Souvisely s jeho celkovým postavením, jak bylo již řečeno výše. Překážkou byla také roztržitost zemědělského proletariátu na jednotlivých velkostatech, statcích a rolnických hospodářstvích, (právě roztržitost byla značnou překážkou pro větší akce odporu), přetrvávající feudální přžitky v myšlení, včetně působení katolické církve. A nelze podceňovat ani takové faktory, jako byl odchod nejschopnějších jedinců z vesnic do měst, nebo feminizace zemědělské výroby. Na proces uvědomování a aktivizace zemědělského dělnictva měl vliv i charakter jednotlivých oblastí. (Uvědomovací proces postupoval rychle v blízkosti průmyslových center např. v okolí Prahy a v celé středočeské oblasti, podobně v okolí Brna, proti jižním Čechám, Českomoravské vysočině a horským oblastem.) Tak se od poloviny 19. stol. objevuje i v zemědělství pojem „dělnická otázka“, jako důsledek nejhoršího hmotného, společenského a politického postavení zemědělského dělnictva a útěku dělnictva do měst a průmyslu.

K projevům nespokojenosti a odporu docházelo nejprve mezi zemědělským dělnictvem na velkostatech, neboť zde byly pro to vhodnější podmínky. Byl zde soustředěn větší počet dělníků, velkostatek se stal kapitalistickým podnikem a působily i další činitele, jako nižší mzdy, zavádění strojů, spojování zemědělské výroby s průmyslem atd. Mzdy zemědělského dělnictva byly všeobecně pod existenčním minimem. Na velkostatech byly pak obvykle nižší než v ostatních zemědělských závodech, zvláště v některých oblastech. K projevům nespokojenosti v ostatních typech zemědělských závodů docházelo poměrně řidčeji a měly jiné formy. Ovšem je třeba konstatovat, že proces uvědomování se prohluboval nejen tam, kde byl velkostatek, ale i tam kde byla silná vesnická buržoazie.

Aktivitu zemědělského dělnictva ovlivňovala i kategorie, do které patřili a souvisela i se stupněm kvalifikace dělníka. (Stávající řád, až na výjimky, neumožňoval zemědělskému dělnictvu všeobecné vzdělání a systém zemědělského školství jej pak zcela vyloučil z odborného vzdělání. Před r. 1848 existovaly např. někde „čeledínské školy“.) Aktivněji vystupovali většinou ti zemědělství dělníci, kteří měli určitou kvalifikaci (ať trvale, nebo dočasně). Aktivní a bojovní byli např. již před r. 1848 (i po celou dobu trvání této kategorie) ženci a mlatci. Zejména mlatci měli vždy výjimečné postavení, jak pokud jde o mzdy, tak zacházení atd. Byli velmi bojovní a mezi nimi docházelo také k prvním hnutím za úpravu mezd.

Důkazem tempa vyhrocování rozporů mezi zemědělským dělnictvem a jeho zaměstnavateli a svědectvím sociálního napětí na vesnici byly — i při neuvědomělosti zemědělského dělnictva — projevy odporu, které záhy po r. 1848 na některých místech země propukaly. Již během 50. let dochází na některých velkostatech např. ke stávkovému hnutí. Nespokojenost se projevovala i pasivními formami, např. fluktuací atd. V následujících desetiletích se pak poměry zemědělského dělnictva v mnohém ohledu zhoršovaly, což přirozeně vyvolávalo odezvu. V r. 1860 byly např. zavedeny čelední knížky, jež znamenaly utužení kontroly a přímo diskriminaci dělníků. Do procesu uvědomování zemědělského dělnictva zasáhl i zákaz spolčování a stávek, jak je přinesl živnostenský řád z r. 1869.

Desetiletí trávající živelné hnutí však přece jen počalo na určitém stupni svého vývoje přecházet i v politickou aktivitu. V tomto procesu měla velký význam agrární krize trávající od konce 70. let 19. stol. do počátku 20. stol. (Krize trvala od

r. 1878 do r. 1905 s oživením od poloviny 90. let.) Byla příčinou masového sociálního sestupu a zvýšeného napětí na vesnici v 70. a 80. letech, urychlila emancipační proces zemědělského dělnictva. (V letech 1888—1892 bylo prodáno v českých zemích 33 743 usedlostí.) Působení krize bylo ovšem složité. Na jedné straně zvýšené vykořisťování a postupující proletarizace značné části maloroľnictva byly dalším zdrojem aktivizace těchto vrstev a předpokladem pro získávání venkovského proletariátu a jeho sympatií se socialistickým hnutím. Na druhé straně to byl vliv retardační. Krize, přes stupňované vylidnění venkova a zvýšené vykořisťování těch, kteří zde zůstali, nemohlo být využito, neboť zemědělské dělnictvo se v těchto dobách chtělo udržet na svých místech za každou cenu, což podlamovalo jeho aktivitu a akceschopnost.

Všechny projevy odporu a nespokojenosti nesly tedy v podstatě do přelomu 80. let pečť sociálních akcí (za sociální a hospodářské požadavky). K vlastním uvědomělým projevům zemědělského dělnictva dochází až v době, kdy se začíná přimykát k organizovaným složkám a samo také přistupuje i k svému vlastnímu organizování, formulování a kladení svých požadavků a cílů. Tato etapa hnutí je v souvislosti s daným stupněm vývoje celé společnosti země a konkrétním specifickým vývojem českého národa a je v bezprostřední souvislosti s organizováním průmyslového dělnictva.

Zatímco zhruba od poloviny 19. stol. do 70.—80. let se postavení a uvědomění zemědělského dělnictva měnilo málo, měla v jeho uvědomovacím procesu důležité místo 90. leta nejen po stránce hospodářské a sociální, ale i politické. Tyto změny nejsou na první pohled ihned postižitelné, neboť jednak se zprvu projevovaly u malé části dělnictva, jednak probíhaly velmi pomalu. Celkové postavení a těžký životní úděl zemědělského dělnictva, naprostá ekonomická závislost na zaměstnavateli, pozůstatky feudálních zvyklostí, nedostatek vědomí příslušnosti ke své třídě (třídní solidarita), nedostatek vzdělání a kvalifikace a tvrdá opatření proti jakýmkoliv projevům hnutí mezi zemědělským dělnictvem, to vše nebylo příznivé ani politickému, ani odborovému organizování. Zemědělské dělnictvo zůstávalo proto dlouho roztržité, politicky nevyužitě. Vývoj a formy odporu závisely také na charakteru vztahů mezi zaměstnavatelem a zemědělskými dělníky. Jiné možnosti měla čeleď a deputátníci, a opět odlišné sezónní dělníci. Nelze tedy měřit míru a formy odporu zemědělského dělnictva jen srovnáním s jinými sociálními skupinami (např. průmyslovým proletariátem).

V sociálním a politickém probouzení zemědělského dělnictva hrálo úlohu — kromě zvýšeného vykořisťování — více činitelů. Byla to zmíněná blízkost průmyslových center, spojení s průmyslovým dělnictvem ať trvalé (s dělníky bydlícími v obci a dojíždění za prací do měst) nebo dočasné (při stavbách tratí, silnic atd.), či přímo agitační práce mezi zemědělským dělnictvem především příslušníky sociální demokracie. Na II. sjezdu zemědělského dělnictva bylo výslovně řečeno, že organizace zemědělského dělnictva „zapouští kořeny na mnohých místech zásluhou dělnictva průmyslového, které bratrsky pomáhá zemědělce probouzet“ (Zář 1906, č. 23, čl. Sjezd zemědělského dělnictva). Je charakteristické, že sociální demokracie měla největší zastoupení v obcích od 1000 do 3000 obyvatel — 82 % obcí, v nichž byla zastoupena. Byly to obce, kde se nacházel velkostatek, nebo kde byli domkáři v boji se starousedlíky (dále obce, kde sídili horníci a dělníci v blízkosti průmyslových středisek).

V boji za získání venkova se se sociální demokracií střetaly některé politické strany, především klerikální a strana agrární, které chtěly ovládnout vesnici, ale ty zemědělskému dělnictvu dlouho nevěnovaly pozornost ve smyslu jeho emancipace a zlepšení jeho postavení. Naopak vynakládaly úsilí, aby co nejméně uvědomělé a pasivní zůstalo. Teprve po zavedení všeobecného hlasovacího práva v r. 1907 projevil o ně zájem, ale i potom jen jako o volební objekt.

Ovšem ani u sociální demokracie nebyl zájem o zemědělské dělnictvo rovnoměrný. Zatímco ve svých počátcích dělnické hnutí věnovalo těmto otázkám vážnou pozornost, později tomu s výjimkou let 1905—1907 tak nebylo. Sociální demokracie se spokojila jen s programem pro agitaci na venkově. Zaměřovala se však v této činnosti především na zemědělské dělnictvo a drobné rolnictvo (střednímu rolnictvu prakticky nevěnovala pozornost). Přesto hnutí zemědělského dělnictva se projevovalo především tam, kde pevně kotvilo socialistické dělnické hnutí. Ještě dlouho však trvalo než bylo zemědělské dělnictvo převedeno na pozice politického boje a revolučního hnutí. Ale i tak se v zemědělském dělnictvu prosazovaly společenské síly, které nacházely v českých zemích výraz v kulminačních bodech velkých společenských zápasů jako byly v r. 1896, 1900 a nejvýrazněji pak v letech 1905—1907.

Zemědělské dělnictvo začalo své společenské a politické uvědomění projevovat výrazněji zájemem o organizační formování zhruba od přelomu století, a to dvěma způsoby: jednak účastí na hnutí a v organizacích sociální demokracie (v řadě míst se již v 90. letech tajně hlásili zemědělstí dělníci k socialismu), jednak vlastním organizováním. Bylo to především ve Spolku zemědělců v Čechách, který vznikl v Plzni a sdružoval převážně zemědělské dělníky.

Důležitým předělem ve vývoji politické aktivity zemědělského dělnictva byla leta 1905—1907. Na již zmíněném sjezdu zemědělského dělnictva bylo zdůrazněno, že zemědělské dělnictvo dosud spalo a teprve průmyslové dělnictvo, zejména v r. 1905, svými vystoupeními a bojem za volební právo způsobilo, že „i dělnictvu zemědělskému otvíraly se zraky“. V tomto období probouzelo se nejen poměrně rychle k politickému uvědomění, ale přijímalo i nové formy boje nebo dávalo i dříve užívaným formám boje nový obsah, jako např. stávkám. Stávky, do kterých zemědělské dělnictvo nyní šlo již organizované, měly značný ohlas i dopad a zradikalizovaly často celou oblast. (Lze uvést mnoho příkladů z Čech, Moravy i Slezska — viz edice „Rok 1905“ a „Léta 1906—1907“.)

Dalším předělem bylo období první imperialistické světové války. Bylo to období, které pro zemědělské dělnictvo znamenalo ve smyslu jeho emancipace daleko více než pro ostatní vrstvy na vesnici. Tíha války, nová zmocňovací nařízení, která je vydávala zvýšenému vykořisťování velkostatkářů, osobní zvůle mnohých zaměstnavatelů i další útrapy, zhoršovaly postavení zemědělského dělnictva, které zůstalo na vesnici, a zvyšovalo mezi nimi napětí na nejvyšší míru. Masy zemědělských dělníků odešly také na frontu, kde tvrdou školou války a těsným stykem s ostatním dělnictvem mnozí velmi rychle politicky vyspěli a získali zkušenosti. To vše se projevilo v jejich postupu a postoji i v požadavcích, např. ve zmíněném již požadavku parcelace půdy, akčním to programu drobného rolnictva, domkářů a zemědělského dělnictva v prvních letech po vzniku ČSR.

SOUHRN

Po r. 1848 došlo ve společenském vývoji českých zemí k mnoha pronikavým změnám. Přejít z feudalismu do kapitalismu se vyznačoval řadou zásadních společenských převratů. Mezi tyto převraty patřilo i převládnutí svobodné práce v zemědělství, jehož důsledky se netýkaly jen oblasti zemědělství. Byly i součástí strukturálních změn společnosti českých zemí ve 2. pol. 19. stol., na nichž měl zásadní podíl i proces diferenciacie vesnice.

Rozvoj svobodné námezdní práce v zemědělství, vytváření trhu pracovních sil, hospodářské a sociální postavení zemědělského dělnictva, proces jeho po-

litického uvědomování a později organizačního formování, byly určeny, vedle obecných zákonitostí, specifickými rysy ekonomického a sociálního vývoje v českých zemích. Ve svém konkrétním vývoji v letech 1848—1918 je proto proces diferenciacie vesnice a vývoj struktury pracovních sil v zemědělství spojen s řadou politických a ekonomických změn v českých zemích. Byl to proces složitý a pro postižené bolestný. Odrazil se v rozvoji nových společenských vztahů a ve svých důsledcích otevřel novou éru bojů na vesnici.

Námezdní pracovní síly v zemědělství tvořily různé, vzájemně se lišící kategorie, které nesly stopy specifického historického vývoje agrárních poměrů v českých zemích, což mělo význam pro jejich emancipační proces.

Zbídačování drobného rolnictva, vykořisťování zemědělského dělnictva, které se stále prohlubovalo, neprobíhalo ovšem bez odporu a pokusů postižených, se tomuto vývoji bránit. Tyto snahy mají zpočátku charakter sociální a živelný. Teprve poměrně pozdě, zhruba od 90. let 19. stol., se mění tato hnutí v uvědomělou aktivitu, která si klade i politické cíle. Od této doby dostává také hnutí organizační formy, které jsou v úzké souvislosti se socialistickým hnutím a pro svůj boj začíná také používat i moderního proletářského způsobu boje. Tyto požadavky pak souvisely, vzhledem k existenci poroby českých zemí v habsburské monarchii, i s požadavkem národnostní svobody.

Došlo dne 29. 2. 1968

Literatura

1. BERTHOLD, R.: Zur Problematik der deutschen Agrargeschichte. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, II. Berlin, 1965 : 243-260. — 2. „Der Landarbeiter“, Organ der deutschen Landarbeiter, Berlin, 6—10, 1914—1918. — 3. Die ländliche Arbeiterfrage. Stuttgart, 1887. — 4. Die Verhältnisse der Landarbeiter in Deutschland. Lipsko, 1892. — 5. FRANĚK, R.: Některé problémy sociálního postavení rolnictva v Čechách na konci 19. a počátkem 20. století. = In: Rozpravy ČSAV, 1967, s. 75. — 6. HAVRÁNEK, J.: K otázkám třídní diferenciacie na českém venkově na přelomu 19. a 20. století. = In: Zápisy katedry čs. dějin a arch. studia, Praha, 1956, 2. — 7. KODEDOVÁ, O.: Postavení zemědělského proletariátu v Čechách koncem 19. století. = In: Rozpravy ČSAV, 1967, s. 94. — 8. KODEDOVÁ, O.: Die Lohnarbeit auf dem Großgrundbesitz in Böhmen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. = „Historica Academia“, 14, 1967 : 123-174. — 9. KODEDOVÁ, O.: Problèmes du travail salarié dans l'agriculture en Bohême dans la seconde moitié du 19e siècle. = „AMA“, 1—2, 1967 : 96. — 10. KODEDOVÁ, O.: K některým problémům hnutí pracujícího lidu na vesnici v letech 1905—1907 (Vývoj v Čechách). = „Sovětská historie“, 5, 1955, 6 : 780. — 11. KÖTTER, H.: Landbevölkerung im sozialen Wandel. Bonn, 1959. — 12. NICHTWEISS, J.: Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches (1890—1914). Berlin, 1959. — 13. POHL, J.: Vylidňování venkova v Čechách v období 1850—1930. Praha, 1932. — 14. Přehled československých dějin. II., sv. 1 : 348, sv. 2. Praha, 1960. — 15. ROBEK, A.: Příspěvky k dějinám dělnického hnutí na Kralupsku. = In: Kralupský vlastivědný sborník, 1958, květen I/1, srpen II/17. — 16. ROHÁČEK, F.: Námezdní poměry hospodářského dělnictva na Moravě, Brno, 1901. — 17. Řád čelední pro Království české. Praha, 1866. — 18. SEDLÁK, J.: Nedostatek dělnictva v zemědělství. = „Obzor národohospodářský“, 1911. — 19. „Zář“, Praha, 1905—1911. — 20. „Zemědělec“, orgán zeměd. pracujícího lidu, Plzeň, 1907.

Дифференциация села и наемная рабочая сила в сельском хозяйстве

После 1848 года в общественном развитии Чехии и Моравии имели место резкие сдвиги. Переход от феодализма к капитализму характеризовался рядом принципиальных общественных переворотов. К таким переворотам относилось и преобладание свободного наемного труда в сельском хозяйстве, которое не касалось только областей сельского хозяйства. Оно было составной частью и структурных изменений Чехии и Моравии во 2 половине 19 века, причем основную долю в них занимал процесс дифференциации села.

Развитие свободного наемного труда в сельском хозяйстве, образование рынка рабочей силы, хозяйственное и социальное положение сельскохозяйственного рабочего класса, процесс повышения его политической сознательности и, позднее, организационного формирования, определялись, наряду с общими закономерностями, специфическими чертами экономического и социального развития в Чехии и Моравии. В своем конкретном развитии в 1848—1918 гг. поэтому процесс дифференциации села и развитие структуры рабочей силы в сельском хозяйстве связан с рядом политических и экономических изменений в Чехии и Моравии. Это был сложный процесс и болезненный для тех, кому он приносил ухудшение положения. Он отразился в развитии новых общественных отношений и по своим последствиям открыл новую эру борьбы на селе. Наемная рабочая сила в сельском хозяйстве создавала различные, взаимно отличающиеся категории, которые несли в себе следы специфического исторического развития аграрного вопроса в Чехии и Моравии, что имело значение в процессе их эманципации.

Разорение мелкого крестьянства, эксплуатация сельскохозяйственного рабочего класса, которые неуклонно углублялись, не проходили, конечно, без сопротивления и попыток последних бороться с этим развитием. Сначала эти попытки носят характер социальный и стихийный. Только сравнительно поздно, примерно с 90-х годов 19-го столетия эти движения превращаются в сознательную активность, которая ставит перед собой и политические цели. С этого времени движение приобретает также организационные формы, которые находятся в тесной связи с социалистическим движением и в своей борьбе оно начинает пользоваться также передовым пролетарским способом борьбы. Эти требования, в свою очередь, были связаны, вследствие порабощения Чехии и Моравии в рамках габсбургской монархии, и с требованием национальной свободы.

Differentiation of the Village and Hired Labour in Agriculture

After 1848 many substantial changes took place in the social development in Moravia and Bohemia. The transition from feudalism to capitalism was characterized by number of fundamental social revolutions. Among these revolutions belonged also the predominance of free hired work in agriculture, which applied not only to the sphere of agriculture. It was also a component part of the structural changes in the society of Moravia and Bohemia in the 2nd half of the 19th century, in which the process of the differentiation of the village played an important part.

The development of free hired labour in agriculture, the forming of the market of manpower, the economic and social position of agricultural workers, the process of their political consciousness and, later, their organization, all these were determined, besides by generally valid laws, by the specific features of the economic and social development in Moravia and Bohemia. Therefore, in its concrete development in the years 1848—1918 the process of differentiation of the village and the development of the structure of labour in agriculture is connected with a number of political and economic changes in Moravia and Bohemia. This process was a complicated one and distressful for those it affected. This was shown in the development of new social relations and, with its consequences, it gave rise to a new era of struggles in the village.

In agriculture the hired workers formed various, mutually differing categories, which showed traces of the specific historical development of the agrarian conditions in Bohemia and Moravia, which was of importance for their emancipation process.

Of course, the pauperization of small peasants, the exploitation of agricultural workers, which increased constantly, did not take place without any resistance and attempts of the victims to prevent this development. At the beginning these attempts are of a social and elementary character. Not until comparatively late, approximately from the nineties of the 19th century, this movement changes into a conscious activity following also political aims. Beginning from that time, the movement becomes organized, and in close connection with the socialist movement it begins also to apply modern proletarian methods of struggle. With regard to the existence of the subjugation of Bohemia and Moravia in the Habsburg monarchy, these demands included also the demand for national liberty.

Adresa autora:

Dr. Oldřiška K o d e d o v á, CSc., Historický ústav ČSAV, Praha 1, Jiřská 3
